

Şaduman Halıcı. *Ethem*. İstanbul: E Yayınları, 2016. xxxii + 680 sayfa.

Caner Yelbaşı

Mardin Artuklu Üniversitesi

caneryelbasi@artuklu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5234-3959

DOI: 10.20519/divan.448303

Şaduman Halıcı tarafından kaleme alınan kitap, Ethem'in gençlik yıllarından başlayarak Ürdün'de gerçekleşen ölümüne kadar geçen yıllarını detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bir biyografi çalışması olan kitapta Milli Mücadele dönemi ve sonrasına dair birçok konu ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Kitapta Ethem başına buyruk hareket eden, kendi kişisel ihtirasları için Yunanlılar ve İngilizlerle işbirliği yapmaktan çekinmeyen bir Çerkes milliyetçisi rolüne indirgenmekte, Ankara'ya isyan eden bir başıbozuk olarak tasvir edilmektedir. Kitabın bu yönüyle cumhuriyet tarihi üzerinde hakim olan, daha çok *Nutuk* merkezli anlatıyı temel alan tarih yazımıyla örtüştüğü söylenebilir. Ancak, Ethem'in durumu bir isyandan çok tasfiyeyi çağrıştırmaktadır. Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan *Harb Tarihi Belgeleri Dergisi*'nin Çerkes Ethem temalı sayısındaki belgelerin bir kısmından da anlaşıldığı üzere, Ethem'in isyan etmesinin ve sorunun barışçıl yollarla çözülmesinin Mustafa Kemal tarafından mecliste vurgulanmasının aksine, Ethem'in Ankara tarafından yapılan askerî bir hazırlığın sonucunda isyan etmeden tasfiye edildiği argümanı desteklenmektedir.¹ Yazarın da bahsettiği gibi, Çerkes Ethem Türkiye'deki Çerkesleri kapsayan bir temsilci, onlar adına hareket eden biri değildir. Ancak, kitapta yapıldığı ve aşağıda daha detaylı olarak bahsedileceği gibi, Ethem'i Çerkes milliyetçiliğini temsil eden bir karakter olarak inşa etmek, pek ikna edici durmamaktadır.

Zengin bir kaynakçaya sahip olan kitapta Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) ve Denetleme Başkanlığı Arşivi'nde bulunan askerî belgeler, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nden alınan, Başbakanlık Cumhuriyet Tarihi Arşivi'nde muhafaza edilen belgeler ve dönemin gazeteleri, hatıratlar ve konuyla ilgili daha önce yapılan araştırmalar kaynak olarak kullanılmıştır. Şaduman Halıcı, Çerkes Ethem ile ilgili en detaylı ve belge bakımından en zengin kitabı yazmasına rağmen, literatürde Çerkes

¹ Bkz. *Harp Tarihi Belgeleri Dergisi* 73 (1975): 47.

Ethem'le ilgili yazılmış mevcut kitap ve tezlere değinmemekte ve onlara yönelik herhangi bir eleştiri getirmemesi kitaptaki temel eksikliklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, kaynaklara ulaşma açısından kitabın yazarı aslında Türkiye'de bu konuyla ilgilenen her tarihçinin erişemediği bir ayrıcalığa sahip olarak, Çerkes Ethem ve diğer Yüzelliliklerle ilgili Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan emniyet ve istihbarat belgelerine ulaşabilmiştir.²

Kitabın ilk bölümü Ethem'in tarih sahnesine çıkışını konu edinmekte; ailesi, aldığı eğitim ve katıldığı savaşlardan bahsetmektedir. Bu bölümde özellikle vurgulanması gereken husus, Halıcı'nın da referans verdiği Doğan Avcıoğlu, Ahmet Efe ve Hasan Tahsin'in de eserlerinde yer alan, Çerkeslerle İngilizler arasında özel bir ilişki bulunduğu, Çerkeslerin İngilizlere karşı manevi bir bağlılık hissettiği argümanıdır (s. 17). Ancak, bu argümanın temelinin oldukça zayıf olduğunu belirtmek gerekir; çünkü Rus-Kafkas savaşları esnasında İngiltere kraliçesine yazılan birkaç mektuptan başka tarihte Çerkeslerin İngilizleri hamileri olarak gördüğünü destekleyecek herhangi bir belge yoktur. Bu mektuplarda da savaşlar esnasında kurulan bağlantı ile Ruslara karşı Büyük Britanya'nın desteği kazanılmaya çalışılmıştır. Yalnızca birkaç İngiliz diplomat ve maceraperest İngiltere Parlamentosu'nun dikkatini bölgeye çekip, Ruslara karşı bu bölgede bölge halklarının desteğiyle karşı bir hareket düzenlemeyi planlamışlar, ancak İngiliz hükümetinin desteğini kazanamamışlardır. Çerkesler için nasıl İngilizlerin özel bir anlamı ve yeri yoksa aynı şey İngilizler için de söylenebilir. Nazan Çiçek, İngilizlerin Çerkes sürgününü ve Çerkeslerin Ruslara karşı

² Ben de kendi doktora tez çalışmam sırasında Emniyet Genel Müdürlüğü arşivini kullanmak amacıyla bir başvuru gerçekleştirdim. Emniyet Genel Müdürlüğü'ndeki yetkililer belgelerin Başbakanlık Cumhuriyet Tarihi Arşivi'ne nakledildiğini söylemesi üzerine bu sefer de Başbakanlık Cumhuriyet Tarihi Arşivi'ne de başvuru yaptım. Burada da belgelerin tasnifinin devam ettiği ve bu aşamada açılmasının mümkün olmadığı söylendi. Ancak, arşivde görevli olan ve bu belgelerin tasnifi projesinde çalışan memurlardan biri, yapılan resmî başvuruya verilen cevabın aksine, tasnif çalışmalarının bittiğini fakat belgelerin "hassas" konular üzerine olduğu için araştırmacılara yakın zamanda açılmasının mümkün olmadığını, Emniyet Genel Müdürlüğü'nün elinde hâlâ bu konuda belgeler olduğunu ve bu belgeleri onların araştırmacılara açabileceğinden bahsetti. Ancak yapılan başvurular olumsuz bir şekilde sonuçlandı ve Çerkes Ethem konusunun da dahil olduğu Yüzellilikler meselesiyle ilgili kaynaklara ulaşma imkanı elde edemedim. Bu yüzden Çerkes Ethem'in sürgün yılları faaliyetleri ve Yüzellilikler konusu daha önce bir şekilde bu arşive ulaşan tarihçilerin tekelinde kalmaya devam etmektedir.

mücadelelerini çok da önemsemediklerini, detaylı bir şekilde anlatmaktadır.³

İkinci bölüm, “‘Eşkya’ Ethem’den ‘Kahraman’ Ethem’e” başlığı altında, 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nden Temmuz 1920’de gerçekleşen Demirci Harekatı’na kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu bölümde ve kitabın genelinde çıkça karşımıza çıkan sorunlardan biri, kimi tarihçiler tarafından sık sık yapılan bir okuma tekrar edilerek, “ulusçu aydınlar”dan ve bir “ulus”tan bahsedilmesi, halen bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti’nde sanki baskın bir ulusçuluk akımı olduğu anlamı çıkarılmaya çalışılmasıdır (ss. 41-42). Milli mücadeleye de kimi zaman giydirilmeye çalışılan bu ulusçuluk/millilik/milliyetçilik gömleği dönemin tarihini günümüz devlet sisteminden bağımsız bir şekilde okuyamamanın sonucu gibi gözükmektedir. Adı her ne kadar “Millî Mücadele” olsa da o dönemde Anadolu’nun işgaline yönelik verilen mücadelede ulusçuluktan/milliyetçilikten ziyade, Erik J. Zürcher’in de vurguladığı gibi, “Müslüman Milliyetçiliği” olarak tanımlayabileceğimiz bir dinî/İslami damardan bahsetmek daha doğrudur. Ayrıca bu durum, 1 Mayıs 1920 tarihli meclis konuşmasında olduğu gibi, birçok defa Mustafa Kemal tarafından da dillendirilmiştir.⁴ Milli mücadelenin başındaki isimler kitleleri dinî duygularla etkileyip Anadolu’nun işgaline karşı harekete geçirmeye çalışmıştır. Ancak birçok tarihçi, bir ulus ve ulus devletinin inşası politikasıyla devam ettirildiği için, bu dönemi bir ulusçuluk hareketi olarak kabul etmekte ve tarih anlatılarını bu söylem üzerine inşa etmektedir.

Aynı bölümde ve kitapta sürekli olarak bir Türklük vurgusu yapılmakta, “millî mücadele”, “işgale karşı direniş”, “mitingler” gibi Anadolu’daki direnişe dair olumlu içeriğe sahip konulardan bahsedilirken, “Türk Ulus”, “Türk’ün Bağımsızlığı” gibi kavramlar öne çıkarılmaktadır. Ancak, ne zaman savaşlardan dolayı yaşanan bıkkınlık, sefalet, artık direnmek

3 Nazan Çiçek, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865),” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 64 (2009): 57-88

4 <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c001/tbmm01001008.pdf>. (Ulaşılma tarihi 01.11.2017) 1 Mayıs 1920 tarihli oturum, ikinci celse, sayfa 165. Devam eden Türklük tartışmaları üzerine söz alan Mustafa Kemal: “Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasıyla bir iki nokta arz etmek isterim: Burada maksudolan ve Meclisi Âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürd değildir, yalnız Lâz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasırı islâmiyedir, samimî bir mecmuadır. Binaenaleyh, bu Heyeti Aliyenin temsil ettiği, hukukunu, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsuru İslama münhasır değildir. Anasırı islâmiyeden mürekkep bir kitleye aittir.”

istemeyen halkın neredeyse işgal kuvvetleriyle anlaşmaya yöneldiği gibi, Anadolu'daki yerli halka dair olumsuz bir durumdan bahsedilse, bu insanları tanımlamak için Türk kelimesi yerine "Müslüman Halk" ifadesi kullanılmaktadır (ss. 33-53). Halıcı, bu ifadeyi kullanırken de halkı, padişaha ve onun buyruklarına boyun eğmeye alışmış gafiller, hatta kimi zaman hainler olarak resmetmektedir. Bu döneme dair yapılan olumlu her şey "Türkler" e ve "Türk Ulusu" nun hanesine yazılırken, olumsuz olan her durum da aslında Türklerin de parçası olduğu Anadolu'daki "Müslüman Halk" ın hanesine yazılmaktadır.

Bununla birlikte, kitapta bu kadar fazla Türklük vurgusu yapılmasına rağmen ve yukarıdaki bölümle çelişkili olarak Çerkeslerin ve Ethem'in Milli Mücadele'ye katılmalarının anlatıldığı bölümde Milli Mücadele'yi oluşturan değerler gayet detaylı bir şekilde özetlenmiştir. İstanbul'da 24 Şubat 1919'da askeriyedeki ve bürokrasideki Çerkeslerin milli mücadeleye katılım konusunda kararlarının tartışıldığı bir toplantıdan bahseden Halıcı'ya göre, toplantıya katılan Çerkesler Mustafa Kemal, Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve İsmet İnönü ile yaptıkları görüşmelerin ardından, milli mücadeleye katılmaya karar vermişlerdir. Düzenli bir ordunun olmadığı bir dönemde, saraydaki konumları ve aidiyet duyguları düşünülecek olursa, Halıcı, Çerkeslerin milli mücadeleye katılmalarının teşvik edilmesinin sürpriz olmadığını belirtmiştir (ss. 61-62).

Yine bu bölümde Halıcı Anzavur, Adapazarı, Düzce, Bolu ve Çapanoğulları "ayaklanmalarının" Ethem ve onun birlikleri sayesinde bastırıldığını, bu durumun Ethem'in ulusal bir kahramana dönüşmesine neden olduğunu belirtmekte ve "Genel olarak bakıldığında ayaklanma bölgeleri Çerkes nüfusunun yoğun olarak yaşadığı topraklardır. Ve kanımca bilinçli bir seçimdir ve İngiliz icadıdır. Kaleyi içten fethetmek isteyen İngilizler Doğu Anadolu'daki Milli Mücadeleyi nasıl Kürtler aracılığı ile parçalamak ve dağıtmak istemişlerse eş zamanlı olarak Batı'da da Çerkesleri kullanmaya yönelmişlerdir" ifadesini kullanmaktadır (ss. 84-86). Halbuki ilk olarak Kuvayı Milliye karşıtı bu hareketleri isyan olarak tanımlamak, o günün şartları göz önüne alındığında, çok doğru görünmemektedir; çünkü bu hareketlerin meydana geldiği dönemde meşru hükümet İstanbul hükümetidir ve bu hareketler meşru hükümete karşı, aslında başlangıçta kendisi bir ayaklanma olan Anadolu'daki harekete, yani Kuvayı Milliye'ye karşıdır. İtalya'nın Trablusgarp'ı işgalinden başlayarak (1911) neredeyse aralıksız olarak 10 yıl devam eden savaşlar Anadolu'da ekonomik zorluklar, açlık, erkek nüfusunun azalması, kıtlık gibi birçok felakete neden olmuş, bu durum halkta İttihat ve Terakki'nin devamı olarak gördüğü Ankara hükümetine ve kendisine yeni yükler yükleyen Kuvayı Milliye'ye karşı bir tepki oluşturmuş ve "iç isyanlar" diye tanımlanan kargaşa ortamının doğmasına neden olmuştur.

Diğer taraftan, yine bu bölümde bahsi geçen Anzavur hareketi hariç (ki onda da çok sınırlı olarak) bu hareketlerin herhangi birinde İngilizlerin aktif rol aldığını, Kuvayi Milliye karşıtı Çerkeslerden oluşan bu hareketleri organize ettiğini söylemek mümkün değildir. Anzavur hareketinde bile İngilizler kamuoyunda kendilerine karşı herhangi bir tepki oluşturmamak için doğrudan Anzavur'la bağ kurmaktan kaçınmış, Damat Ferit Paşa ile ilişki kurmuşlardır.⁵ Adapazarı, Düzce ve Bolu'daki Kuvayi Milliye karşıtı hareket daha çok bölgedeki Çerkeslerin padişaha ve hilafet makamına olan bağlılıkları, bölgenin önde gelenlerinin savaş sonrası dönemde İttihat ve Terakki'ye ve onun devamı olarak gördükleri Anadolu hareketi ve Kuvayi Milliye'ye karşı olmaları, Kuvayi Milliye'nin bölgenin stratejik konumundan dolayı burada etkili olmak için teşkilatlanmaya çalışması ve bu teşkilatlanmanın, kendisi de bir Çerkes olmasına rağmen bölge Çerkesleriyle sıkı bir bağı olmayan Kuşçubaşı Eşref aracılığıyla gerçekleştirilme çabasının bölgedeki ileri gelen Çerkeslerin tepkisini çekmesiyle patlak vermiştir. Kuvayi Milliye karşıtı bu hareketi organize eden Çerkesler (Berzeg Sefer, Maan Şirin, Maan Ali) ilk iş olarak İstanbul hükümetine bağlılıklarını bildirmiş ve asker toplama, vergi verme gibi konularda yalnızca İstanbul hükümetini tanıdıklarını ve o hükümet haricinde herhangi bir gruba destek vermeyeceklerini beyan etmişlerdir.⁶

“Kahraman” Ethem'den “Asi” Ethem'e” başlıklı bölümde, Adapazarı-Düzce olayları sonrası Ethem ile Ankara hükümeti arasındaki özellikle Batı cephesinde yaşanan sorunlar incelenmektedir. Bu bölümde Çerkes Ethem; zorla halktan vergi alması, idam cezalarını kimi zaman keyfi olarak uygulaması, asker toplaması gibi uygulamaları nedeniyle eleştirilmektedir (ss. 137-41). Ancak gözden kaçırılmamalıdır ki, Çerkes Ethem kadar sert bir şekilde uygulanmamış olsa da, bu uygulamalar Kuvayi Milliye içindeki diğer gruplar ve rütbeli askerler tarafından da zaman zaman uygulanmıştır. Örneğin, Batı cephesindeki subaylardan Osman'ın lakabı, uyguladığı şiddetten dolayı “Kasap Osman” olmuştur. Bu uygulamalarına rağmen Ethem'in Ankara tarafından cezalandırılmak yerine yetki ve kontrolü altındaki alan genişletilerek ödüllendirilmesi Ankara'nın aslında onun keyfi ve fevri davranışlarından pek rahatsız olmadığını göstermektedir.⁷ Buradan varılabilecek sonuç; Ethem'in nasıl para ve asker topladığı, suçluları nasıl cezalandırdığı değil, kimin kontrolünde olduğudur. Ethem Ankara adına

5 PRO/FO 371/5048, E5241/3/44. 25 May 1920, 117.

6 BOA.DH.EUM.AYŞ. 40/51, belge 3, 24 Nisan 1336/1920.

7 25 Temmuz 1920 itibarıyla Ethem Kuvayi Takibiye Komutanlığına ek olarak Kütahya Havalisi Komutanlığı'na atanmış, kontrolü altındaki alan İnönü, Eskişehir, Sincanlı-Gediz-Simav arasında kalan alana çıkarılmıştır (s. 143).

mücadele ettiği ve kontrol altında tutulduğu sürece yaptığı keyfi ve fevri davranışlar Ankara tarafından görmezden gelinmiştir.

Bu bölümün bazı kısımlarında fazlasıyla iddialı yorumlar yapıldığı söylenebilir. Örneğin, 24 Aralık 1920'de Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey'in Ethem ve Tefik Beyleri eleştirdiği Kuvayı Seyyare komutanlarına gönderdiği telgrafta "Tefik Ankara'nın aldığı 'hainliği, ne derece olursa olsun, hiç bir köy yakılmayacak ahaliden hiç bir kimse, hiçbir müfreze tarafından, hiç bir suç ile idam olunmayacaktır. Casuslukları ve sair ihanetleri anlaşılmış adamların, İstiklal mahkemelerine göndermeleri gerekir." kararına karşı çıkmış; idamların birliklerin önünde diğerlerine ibret olması için gerçekleştirilmesi gerektiğini ve İstiklal Mahkemeleri'ne gönderilmelerinin cepheyi zayıflatacağını savunmuş ve bu emri uygulayamayacağını, eğer Ankara bu emirde ısrarcı ise kendi yerine başka birinin atanması gerektiğini söylemiştir. Ancak, Halıcı bu durumu "geçmişte yaptıkları gibi idam hükmü vermek ve uygulamak, böylece kurdukları korku derebeyliğini sürdürmek istemektedirler." diyerek yorumlamıştır (s. 159, ss. 162-63). Halbuki Çerkes Ethem ve kardeşleri Kuvayı Milliye saflarında rol almaya başladıklarından beri Batı cephesinde, Düzce ve Yozgat'ta kimi zaman daha sert uygulamalarda bulunmuş, ancak bahsedilen dönemde Ankara'nın neredeyse mutlak kontrolünde oldukları için herhangi bir tepki almamış ve hatta Düzce'deki olayları sert bir şekilde bastırdıktan sonra Ethem Ankara'da bizzat Mustafa Kemal tarafından kahraman gibi karşılanmıştır. 1920 yılının sonuna doğru Ethem ve Ankara hükümeti arasındaki sorunların artması ve Ethem'in aslında bir rutin haline gelen sert uygulamalarının problem olarak görülmesinin belki de en önemli nedeni Ethem'in artık Ankara'nın mutlak kontrolünde olmaması ve Ankara'nın, özellikle de Mustafa Kemal'in Anadolu'daki direnişi tamamen kendi kontrolü altına almak istemesidir.⁸

Yine bu bölümde, Ethem Bey ve kardeşlerinin Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ile yaptıkları görüşmede cephenin ikiye bölünmesine karşı çıktıkları ve cephenin başına Refet Bey yerine tek başına İsmet Bey'in atanmasını talep ettiklerinden bahsedilmiştir. Ancak, bu talep ne Mustafa Kemal ne de İsmet Bey tarafından kabul görmüştür (s. 167). Aslında söylendiği gibi, Ethem ve kardeşleri düzenli orduya tamamen karşı olmamışlar, Refet Bey'le muhtemelen Yozgat'taki Çapanoğlu hadisesinden kalma bazı problemler yaşamışlardır. Her ne kadar ülkenin işgaline karşı bir savaş yürütülüyor olsa da, kişisel ilişkiler ve anlaşmazlıklar sık sık problemlerin artmasına neden olmuştur. Yazar; Ethem ve kardeşlerinin sürekli olarak isyana zemin

⁸ Enver Paşa'nın da bu dönemde Anadolu'ya dönme ihtimalinin oluşması Mustafa Kemal'in direnişteki kontrolü tamamen ele almak istemesinin nedenlerinden biridir.

hazırladıklarından bahsetmekte, ancak bazı ayrıntıları atlamaktadır. Burada, yaşanan bir isyandan ziyade yaşanan kişisel problemlerin büyümesi ve uzlaşması mümkün olmayan bir seviyeye ulaşmasıdır. Örneğin, Ethem'in ağabeyi Tevfik, Batı cephesi liderleriyle arasındaki problemden dolayı kendi emri altındaki birliklere ait olan raporları doğrudan İsmet Paşa yerine Mustafa Kemal'e, yani Ankara'ya göndermiştir. Ancak, kitapta bu önemli ayrıntı atlanmış, İsmet Paşa ile olan anlaşmazlık Ankara'ya karşı bir başkaldırı olarak yorumlanmıştır. Yazar, Batı Cephesi komutanının 22 Kasım tarihli emrine 27 Kasım'da verdiği cevapta, emrindeki kuvvetlerin düzenli bir ordu haline getirilemeyeceğinden, çünkü askerlerin son derece disiplinsiz olduğundan bahisle bir cevap yazmış, sonuna da "rica ederim bu yazdığım şeyleri bir şeye yormayınız." ifadesini eklemiştir. Halıcı ise Tevfik'in bu ifadesinin isyan manasına geldiğini söylemektedir (s. 173).

Yine aynı bölümde kullanılan "...Meclis Ethem'in ihanetini kabul etmiştir." şeklindeki ifade Ethem'in "ihanet"i konusunu sorunsallaştırmadan, doğrudan kabul etmiştir. Halbuki Mustafa Kemal 27 Aralık tarihinde yaptığı hazırlıklar ve aldığı önlemlerle Ethem'e karşı elini güçlendirmiş, daha Ethem "isyana etmeden" onu asi olarak ilan etmeyi düşünmüş, ancak Ethem henüz hükümetin tebligatına yanıt vermediği için "asi" olarak nitelenmesi ertelenmiştir. Bilindiği gibi Ethem kimi zaman başına buyruk hareket eden, söz geçirilemeyen bir kişiliğe sahiptir. Ancak, Mustafa Kemal'in izlediği politika, Ethem'le görüşme yapmaya gönderdiği heyete ve meclisteki iki grup arasında barış sağlanması yönündeki talebe rağmen, Ethem'i saf dışı bırakıp Batı Cephesi'nin kontrolünü tamamen kendi elinde tutmaya ve Ethem isyana etmeden onu asi ilan edip saf dışı bırakmaya yöneliktir. Ayrıca, Mustafa Kemal *Nutuk*'ta her ne kadar bu meselenin barışçıl yollarla çözülmesi için sonuna kadar mücadele ettiğini vurgulasa da *Nutuk*'a dahil edilmeyen belgelerden anlaşıldığı gibi aslında bu meselenin askerî yollarla çözülmesine karar vermiştir.⁹

"Asi" Ethem'den "Vatan Haini" Ethem'e Giriş" başlıklı dördüncü bölüm Çerkes Ethem'in asi ilan edilerek gıyabında yargılanması ve idama mahkûm edilmesini anlatmaktadır. Yazar, ihtiyatla yaklaşılması gereken belgelere ve o dönemde yapılan konuşmalara, söz konusu beyanatlar Mustafa Kemal'e ait olduğunda herhangi bir sorgulamaya gitmemekte ve söylenenleri mutlak doğru olarak kabul etmektedir. Mustafa Kemal'in bütün yetkiyi eline alıp, otoriter bir yönetim kuracağı meclisteki kimi muhalif milletvekillerinin sürekli olarak dile getirdikleri bir durumdur.¹⁰ Bu durum

⁹ Harp Tarihi Belgeleri Dergisi 73 (1975): 47, belge no. 1584.

¹⁰ Kitapta referans verilmeyen ve kullanılmayan Ahmet Demirel'in kitapları bu konudaki önemli kaynaklardır: Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muha-*

göz önünde bulundurulduğunda, Mustafa Kemal'in siyaset üstü bir konuşma getirilip her ifadesinin mutlak doğru olarak kabul edilmesi doğru değildir. Örneğin, Mustafa Kemal 8 Ocak 1921 tarihli meclis oturumunda Ethem ve kardeşlerinden bahsederken, onların birbirine tamamen zıt pozisyonlarda olan Yunanlılarla, Bolşeviklerle, İstanbul hükümetiyle ve İngilizlerle dostluk aradıklarından bahsetmektedir. Ethem'in yaklaşık son bir buçuk yıllık dönemde (Mayıs 1919-Aralık 1920) Kuvayi Milliye içinde aktif olarak bulunduğu dikkate alındığında ve birbirine karşı olan bu farklı gruplarla (Bolşevikler ve İngilizlerle aynı anda dostluk yapabilmek ne Ankara hükümetinin ne de İstanbul hükümetinin üstesinden gelemediği bir durumken) böylesi bir dostluğu nasıl kurabildiği sorusu cevapsız kalmaktadır (s. 208).

Aynı bölümde Ethem'in Ankara ile ters düşmeden çok daha önce Yunanlılarla iş birliği içerisinde olduğunun ispatlamaya çalışıldığı sorunlu bazı yorumlarda da bulunmaktadır. Bunun örneklerinden biri Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) arşivinden alınan bir belge üzerine yapılan yorumda görülmektedir. 8 Ocak 1921 tarihli bu belgede Çerkes Ethem'in adamlarından Çerkes Hüseyin'in iki ay öncesinde (Kasım 1920'de) Yunan işgal bölgesindeki Söke'ye giderek Yunanlılarla bağlantı kurmuş olabileceği düşüncesinden hareketle, bunu Ethem'in Ankara ile derinleşecek olan krizi iki ay öncesinden görerek Yunanlılarla işbirliği yapmayı amaçladığı ima edilmektedir (ss. 233-34). Ancak, kitapta bu durumu ispat edecek herhangi bir belgeden bulunmamaktadır. Bu iddiayı takip eden, Ethem'in Yunanlılarla zaten görüşüyor olduğunu kanıtlamaya çalışan diğer bir iddia da, Ethem'in Kuvayi Seyyare'nin kaldırılıyor olmasından rahatsız olduğunun Yunanlılar tarafından biliniyor olduğudur. Ancak burada göz önünde bulundurulmayan husus, savaş halinde bulunan iki ordunun birbiri hakkında istihbarat topluyor olmasında sorunlu hiçbir taraf bulunmamasıdır. Nasıl ki Ankara Yunan ordusundaki karışıklıklardan, ordu içindeki Bolşevizm etkisinden haberdarsa, Yunanlılar da Batı cephesinde olanlardan haberdardır (s. 234). Benzer şekilde, yazarın, 21 Ocak 1921 tarihli İnegöl Kaymakamı Ahmet Hikmet Bey'e ait başka bir belgeye dayanarak, Çerkes Ethem'in iki ay evvelinde (Kasım 1920) Kuvayi İnzibatiye kumandanlarından Bekir Bey'le görüştüğü bilgisi üzerinden, Yunanlılarla irtibatta olduğunu kanıtlamaya çalışması da zorlama bir yorum olarak öne çıkmaktadır (s. 234). Söz konusu iddia da, benzer diğer iddialar gibi, kanıtlardan uzak, daha çok varsayımlara dayalı iddialardır.

Belgelerle ilgili sorunlardan bir diğeri de, kitapta kullanılan özellikle ATASE, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE) ve

TBMM zabıt cerideleri kaynaklı belgelerin hangi tarihe ait olduklarına dair, dipnotlarda herhangi bir ibarenin bulunmamasıdır. Örneğin, sayfa 235'te Ethem'in Yunan Başkumandanı Papulas'a yazdığı bir telgraftan alıntı yapılmaktadır. Fakat belgenin yazıldığı tarih tam olarak ifade edilmediği için Ethem'in Yunanlılarla Kuvayı Milliye saflarındayken mi yoksa Ankara hükümeti ile artık tüm köprülerin atıldığı Ocak 1921 tarihinden sonra mı irtibat kurduğu sorusu cevapsız kalmaktadır (s. 235). Yazar, Ethem'in Yunan ordusuna katılmadığı, ondan sadece geçiş hakkı istediği yönündeki iddiaların asılsız olduğunu belirtmektedir. Ethem Ankara tarafından tasfiye edilmenin verdiği hınçla Ankara'nın birliklerine saldırmıştır, ancak yazar onun Yunan ordusunda hangi görevleri aldığı, hangi saldırıları beraber planlayıp gerçekleştirdikleri sorularını cevapsız bırakmaktadır (s. 236).

“Yorgi” Ethem” başlıklı beşinci bölüm, Ethem ve kardeşlerinin Yunan hizmetine girerek Ankara hükümeti birliklerine karşı mücadelesine ve Anadolu'da bir Çerkes hükümeti kurulmasına dair yapılan çalışmalara ayrılmıştır. Halıcı, bu bölümde şimdiye dek tekrarladığı argümanlarıyla çelişen belgeler de kullanmaktadır. Bunlardan biri de ATASE'den alınan, 26 Ocak 1921 tarihinde Yunan makamlarının yaptığı resmi bildirimdir ki, bu bildirimde göre Ethem'in birlikleri 22 Ocak 1921 tarihinde yaptıkları protokol gereğince Yunan tarafına geçip silahlarını bırakmış ve evlerine sevk edilmiştir. Belgeye göre, Ethem'in biraderi Reşit ve Tevfik Beyler 800 asker, 25 zabıt ve 400 hayvanla Yunan işgal bölgesine geçmişlerdir. Belgeden anlaşıldığına göre Ethem'in kardeşleri Yunan tarafına sığınmış, Halıcı'nın bu bölüme kadar zaman zaman zikrettiğinin aksine, Yunan ordusuna katılmamışlardır (s. 251). Zaten yazar da, önceki bölümlerin aksine, bu belgelere atıfla Ethem ve kardeşlerinin Yunan bölgesine geçmelerini Yunan ordusuna katılım değil “Ethem ve kardeşlerinin Yunan'a sığınması...” diye ifade etmektedir (s. 252).

Yazar yine aynı bölümde Ethem ve kardeşlerinin Yunan ordusu içinde İkinci İnönü harekâtı ve sonrasında aldığı görevlerden ve “Türk ordusuna karşı fiilen” Yunanlılarla birlikte savaştıklarından bahsetmektedir (s. 267). Ancak, Ethem ve kardeşlerinin faaliyetleri fiili ve silahlı bir mücadeleden çok, hayata geçmeyen planlardan ve Yunanlıların Ankara hükümetini destekleyen askerleri ve halkı ikna etmeye yönelik propaganda faaliyetlerine, isimlerinin kullanılması suretiyle, alet olmalarından ibaret gibi gözükmektedir. Yazar bu bölümde Ethem ve kardeşlerinin “Türk ordusuna karşı fiilen” savaştıklarını kanıtlayan herhangi bir belge kullanmamış, yalnızca Ethem'in kardeşi Tevfik'in Altuntaş civarındaki köyleri “bizzat yaktığını” Ankara'nın yayın organı olan *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine dayanarak vermiştir (ss. 267-76). Bu bölümde, İzmit bölgesi Çerkeslerinden biri olan Çule İbrahim Hakkı Bey'in, İngilizlerin de desteğiyle kendi başına buyruk,

bir derebeyi gibi hareket ettiği valiliği/mutasarrıflığı sırasındaki yönetimi bir “Çerkes Hükümeti” olarak tanımlanmış ve onun burayı terk edip Yunan işgali altındaki İzmir bölgesine giderek topladığı “Çerkes Kongresi” incelenmiştir. Yazarın, Çerkes Hükümeti ifadesiyle tam olarak ne kastettiği anlaşılamamaktadır. Hükümet kelimesi ile eğer İbrahim Hakkı’nın valiliği kast ediliyorsa; her ne kadar İbrahim Hakkı başına buyruk bir derebeyi gibi hareket ediyor olsa da bölgede Osmanlı hükümetini temsilen valilik yapmaktadır. Yazar 277. sayfada “bundan sonraki bölümlerde bahsedeceğimiz Çerkesler işbirlikçi Çerkesler” diyerek açıklama yapsa da, devam eden sayfalarda Marmara Havzası ve İzmit Çerkeslerinin tamamının İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı’nın yanında örgütlendiği ima edilmektedir. İbrahim Hakkı, etrafındaki bir grup Çerkesle birlikte özellikle İngilizlerin desteğini alarak, bölgeyi kendi kontrolü altında tutmaya çalışmaktadır. Fakat İbrahim Hakkı’nın, bu faaliyetleri bölgedeki tüm Çerkesler adına gerçekleştirdiğini ve onların hepsinin desteğini aldığını söylemek mümkün değildir. Marmara havzası ve İzmit civarında Ankara hükümeti ile de hareket eden çok sayıda Çerkes bulunmaktadır. Halıcı’nın buradaki kullanımı kafa karışıklığına yol açmakta, sanki bölgedeki bütün Çerkesler İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı’nın etrafında örgütlenmiş gibi bir anlam çıkmaktadır. Fakat arşiv belgeleri ve bölge üzerine yapılan detaylı incelemeler gösteriyor ki diğer bölgelerde olduğu gibi, Çerkeslerin bir bütün olarak hareket ettiğinden bahsetmek bu bölge için mümkün değildir.

Yazar bu bölümde daha çok Anadolu’da *Yeniğün* gazetesine dayanarak İbrahim Hakkı’nın faaliyetleri ve izlediği yol açıklamaya çalıştığı için, olayın bütününe kapsayabildiğini söylemek mümkün değildir. Marmara havzası ve İzmit Çerkesleri’nin İbrahim Hakkı’nın öncülüğünde kendi “milli emellerini” gerçekleştirmek gayesiyle bir araya geldikleri yorumu fazla genelleştirici yapılmış bir yorumdur. Bu bölgedeki Çerkesleri tek bir kişinin liderliğinde homojen bir grup olarak görmek, detayları gözden kaçırarak sadece birkaç kaynak üzerinden kapsamlı olmayan bir okuma yapıldığını göstermektedir (s. 279). Bu bölgedeki Çerkesler ne olduğu tam olarak açıklanmayan “milli” Çerkes hedeflerinden ziyade, saray yanlısı bir politika izlemişler; İbrahim Hakkı’nın saray ile irtibatını keserek tam bir derebeyi gibi hareket etmesinin ardından kendisine bağlı olan az sayıdaki bir grup Çerkes bölgeyi terk ederek Yunan işgali altındaki bölgeye geçmiştir. Ancak, metinde belirtildiği gibi İbrahim Hakkı’nın etrafında geniş bir Çerkes desteği olmamıştır (s. 279).

Halıcı daha da zorlayarak Ethem’in de kimin kurduğu ve aktif olduğunu açıklayamadığı “Çerkes Hükümeti”nin yedek kuvveti olduğunu ve aslında “Çerkes Milliyeçiliği” için çalıştığını söylemektedir. Bu bölümde yazarın atladığı nokta Anadolu’da *Yeniğün* gazetesindeki yazılara dayanarak, aslında

İzmit mutasarrıfı İbrahim Hakkı'nın bir girişimi olan harekete ve Ethem'in faaliyetlerine gereğinden fazla anlamlar yükleyip durumun gerçekte olmayan bir Çerkes milliyetçiliği ile açıklamaya çalışmasıdır (s. 281). Yazar, Ethem'in de Ankara ile giriştiği iktidar mücadelesine bir Çerkes milliyetçiliği yerleştirmeye çalışmakta, ancak Ethem'in Çerkes milliyetçiliği yaptığına ve ne olduğu metinde tam olarak açıklanmayan "Çerkes Emelleri"ne dair herhangi bir kanıt sunmamakta, yalnızca Ethem'in hayatının son günlerine kadar Çerkeslerle iletişim halinde olması ve yaptığı planların içerisinde hep Çerkeslerin bulunmasına dayanarak iddiasını temellendirmeye çalışmaktadır. Fakat Ethem'in sürekli olarak Çerkeslerle irtibat halinde olması, kurduğu bağlantıların çoğunun Çerkesler aracılığıyla olması onun Çerkes milliyetçiliği yaptığına dair bir kanıt teşkil etmez.

Aslında burada anlatılan bütün bu olaylar İzmit valisi İbrahim Hakkı Bey'in başını çektiği olaylardır. Yazar sürekli olarak "Çerkes Hükümeti'nin kurucuları" diye bahsetmekte ancak bu kurucuların kim olduğunu belirtmemektedir. İbrahim Hakkı'nın kendisine siyasi olarak alan açmaya yönelik bu girişimine ve hatta birçoğu İzmit'ten ayrıldıktan sonra yazdığı yazılar üzerine büyük anlamlar yüklenerek, var olmayan bir Çerkes milliyetçiliği ispatlanmaya çalışılmaktadır. İbrahim Hakkı; Ankara ve İstanbul hükümetleriyle ilişkisinin tamamen kopması ve İzmit'in 1921 Haziran'ında Ankara hükümeti birliklerinin eline geçmesi üzerine Midilli adasına geçmiş. Burada hem Ekim 1921'de toplanacak Çerkes kongresinin bildirisini hazırlamış, hem de kendisine Wilson prensiplerine dayanarak Çerkeslere İngiliz ve Yunanlıların yanında yeni bir alan açmak amacıyla İzmit'teki valiliğini bir Çerkes yönetimi olarak tanımladığı metinleri hazırlamıştır (ss. 277-84).¹¹

Yine bu bölümde İzmir'de bir grup Çerkes'in katılımıyla düzenlenen Çerkes kongresinden detaylı bir şekilde bahsedilmektedir. Ankara Hükümeti'ne baştan beri karşı olan, İstanbul hükümetiyle de ilişkileri süreç içerisinde bozulan bir grup Çerkes'in girişimiyle kongre Ekim 1921'de toplanmıştır. Burada her ne kadar kongrenin ve onu temsil eden Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin, Kemal Özer'in kitabında belirttiği gibi,¹² birçok il ve ilçede örgütlendiğine dair ayrıntılı bir kanıt olmasa da, Halıcı dikkatli bir şekilde genellemelerden kaçınarak Şark-ı Karib

11 Çule, İbrahim Hakkı, Efkâr-ı Umumiyye Bir İzah ve Muarızlara Cevab, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti Beyanname ne Nizamname-i Esasîyesi, Çerkeslik Hareket ve Teşebbüs-i Ahirinin Esbab ve Sevaiki Tarihçesi, 1922.

12 Ayrıca Kemal Özer'e atıf yapılırken isim metin içinde yanlışlıkla Kenan olarak yazılmış (s. 278, 286, 289).

üyeleri ve Çerkes kongresine iştirak edenler ile bu yapıya karşı olan diğer Çerkesleri ayırmış ve işbirlikçi olan Çerkeslere diğer Çerkeslerin tepkilerini detaylı bir şekilde vermiştir (ss. 297-302). Yazar, Anadolu’da İngiliz ve Yunanlıların desteklediği bir Türklük-Çerkeslik davasının, sağduyulu Çerkeslerin ve TBMM Hükümeti’nin ayaklanmalar sırasında milliyeti değil, suçu öne çıkaran yaklaşımı sayesinde engellendiğini belirtmiştir (s. 296). Bu ifade doğru olmakla birlikte, sonraki dönemlerde karşılaşılan olaylarla ilgili olarak TBMM’nin aynı sağduyu ile hareket ettiğini söylemek pek mümkün değildir. Çünkü bu kongreden yaklaşık bir sene sonra Aralık 1922’de Gönen-Manyas bölgesinde bir Çerkes köyü (Mürüvvetler) ve bir buçuk sene sonra Mayıs ve Haziran 1923’te 13 Çerkes köyü kadın çocuk, suçlu-suçsuz ayrımı yapılmaksızın, Batı Anadolu’da aktif olan Çerkes çetelerin yarattığı tehlike bahane edilerek, Orta ve Doğu Anadolu’ya sürülmüş, meclis tarafından bu bölgenin Çerkesleri topyekûn olarak cezalandırılmıştır.

“İstihbarat Raporları Işığında Sürgün Yılları” başlıklı altıncı bölüm 1922 sonrasında Ethem ve kardeşlerinin ölümlerine dek sürgündeki faaliyetlerini kapsamakta, Ethem’in ağabeyi Reşid’in Demokrat Parti döneminde (1950 yılında) ülkeye dönüşüyle sonlanmaktadır. Burada bir Çerkes Cemiyeti’nden bahsedilmektedir ancak hiçbir zaman Çerkeslere ait siyasi bir yapıyı savunmamış olan Çerkes Ethem, Kuşçubaşı Eşref ve Kuşçubaşı Hacı Sami’nin içinde bulunduğu iddia edilen bu yapının bir çeşit İttihatçı örgütlenmesi olan Anadolu İhtilal Cemiyeti olması muhtemeldir (s. 324). Cemiyetin amacı Mustafa Kemal’i indirip, Ankara’daki yapıya son vermek ve saltanatı yeniden hayata geçirmektir. Her ne kadar birçok Ankara muhalifi Çerkes bir araya gelip muhalefete devam etmiş olsa da, artık dönülmez bir yola girdikleri için amaçları Ankara ve Mustafa Kemal’i etkisiz hale getirmektir.

Yazar bu bölümde 1924 yılında Yüzellilik listenin hazırlanmasıyla ilgili mecliste geçen önemli bir tartışmayı atıyor ve “sekiz okka etle gezmiş olsa arkasına bir kedi bile takılmaz” diye nitelendirdiği kimselerin listeye alınmadığından bahsediyor (s. 329). Ancak, mecliste listelerin hazırlanması sırasında yoğun bir tartışma meydana gelmiş, bazı milletvekilleri listenin sadece eli silah tutan Marmara bölgesinin çetecileri ile doldurulduğundan, asıl kendilerine karşı son üç yıldır yapılan muhalefeti örgütleyen ve o muhalefetin ideoloğu olanların listeye alınmadığından yakınmıştır.¹³ Gerçekten de, yaklaşık dört sene işgal altında kalan İstanbul ve üç sene kadar işgal altında kalan Batı Anadolu’da birçok bürokrat işgal kuvvetleriyle beraber çalışmış ve görevlerine devam etmiştir. Fakat listede bu isimlerin birçoğu

¹³Türkiye Büyük Millet Meclisi, Gizli Oturum 39, 16 Nisan 1924.

yerine Güney Marmara'nın eli silah tutan ve çoğunluğu Çerkeslerden oluşan Ankara muhalifi kişiler Yüzellilik listeye dahil edilmiştir.

Yazar aynı bölümde Batı Anadolu'daki Çerkes çetelerinin faaliyetlerinden detaylı bir şekilde bahsetmekte, ancak Ankara'nın bu çeteleri bahane ederek, 14 köyün sürülmesi gibi, bölgede Çerkeslere karşı gerçekleştirilen faaliyetlerden bahsetmemektedir (s. 340). Yazar, hedefi Mustafa Kemal ve Ankara hükümeti olan Çerkes Ethem'e anlaşılması zor bir şekilde sürekli olarak bir Çerkes milliyetçisi gömleği giydirmeye çalışmakta, fakat başarılı olamamaktadır.¹⁴ Ethem Anadolu'yu terk ettikten sonra daima Çerkeslerle irtibat halinde olmuş, Mustafa Kemal'e yönelik hedeflerinde kimi Çerkeslerden yardım görmüştür. Ancak, burada büyük bir ayrıntı vardır ki, o da Ethem ve yanındaki Çerkeslerin bu faaliyetleri Çerkeslik adına yapmamış olmalarıdır. Yazar, varlığı söz konusu olmayan bir Çerkes milliyetçiliği üzerinden zorlama yorumlar yaparak, Çerkes Ethem'i bir Çerkes milliyetçisine dönüştürmeye çalışmaktadır. İlla politik bir görüş atfedilecekse, Ethem'in daha çok Osmanlıcılığa yakın bir konumda olduğu söylenebilir. Nitekim muhalifliği boyunca kurmaya çalıştığı örgütlerde daima bir hilafet vurgusu söz konusudur. Bu örgütlerin hiçbirinde bir Çerkeslik vurgusu bulunmaz. Ayrıca yazar, erken Cumhuriyet döneminde ulus devletin inşasına yönelik baskıcı politikaların, dönem için varlığı zorunlu ve birleştirici politikaları olarak görmekte, buna muhalif olup kendi kimliğiyle var olmaya çalışan Türk olmayan grupları da Kürtlük, Çerkeslik, Lazlık ülküsüyle hareket etmekle itham etmektedir (ss. 346-47).

Kitabın bu bölümü belirli bir argüman dahilinde şekil almaktan ziyade, emniyet arşivindeki belgelerdeki konuyla doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunmayan bilgilerin özetlenerek aktarılmasından oluşmaktadır. Sürekli olarak bazı isim ve mekanlardan bahsedilmesi, ancak bu anlatı belli bir olay örgüsü içinde yapılmaması; kimi zaman Ethem'in odasındaki karyolaya kadar varan detaylar (s. 362) sunulması metni okumayı ve takip etmeyi zorlaştırmaktadır (ss. 347-64). Yazarın 'Türkiye Kurtuluş Fırkası Komitesi' altbaşlığı altında yine Emniyet raporlarına dayanarak anlattığı olaylar; Ethem ve kardeşleri tarafından yapılan hazırlıklar, planlar ve Türkiye'ye gönderilen küçük bir gruba dair istihbarat sonucu ortaya çıkan raporlardan alınmıştır. Yazarın yaklaşık iki sayfa boyunca detaylı olarak anlattığı ancak,

¹⁴Aslında yazarın kendisinin de kullandığı kimi belgeler Ethem'in Çerkeslik ve Çerkes milliyetçiliği için mücadele ettiği argümanın temelsiz olduğunu göstermektedir. Ancak yazar bu argümanı belirli aralıklarla tekrarlamaktadır. Ethem'in amacının Çerkes milliyetçiliği olmadığına dair bir belge için sayfa 379'daki Emniyet raporu örnek verilebilir. Raporla Ethem'in amacının bir Çerkezistan kurmak değil, Şehzade Selim'in iade-i saltanat gayesine ulaşması olduğu vurgulanmaktadır.

bir sonuca bağlamadığı; Fransa'nın Türkiye'ye karşı Çerkesleri kullanacağını iddia ettiği hazırlık da bu örneklerden biridir. İstihbarat raporunun diliyle yazıya geçirilen bu bölüm Amman'dan Şam'a hareket eden oradan da Türkiye'ye geçeceği düşünülen bir gruptan bahsedilmekte, grubun planları dahilinde Türkiye'de belli yerlere saldıracakları, haydutluk yapacakları ve bu hareketin İngiliz ve Fransızların çıkarlarına yarayacağı söylenmekte, ancak konu herhangi bir yere bağlanmadan Reşid'le ilgili başka bir bölüme geçilmektedir (ss. 372-74). Kitabın bu bölümü; muhtemelen emniyet raporlarının özetlendiği, olaylar birbirine bağlanmadan, aradaki olay örgüsü irdelenmeden, gerçekten bir tehlike yaratıp yaratmadığı araştırılmadan rapor özetleri halinde devam etmekte ve bu durum okuyucu için metni bir bütün halinde okumayı zorlaştırmaktadır (ss. 364-77).

Yazar yine aynı bölümde ilginç bir şekilde Ethem'in anılarının basımının Ankara'nın tüm imkanlarını seferber ederek yasaklamasını, Ethem'in bahsettiği gibi, Ankara'nın bu anılardaki gerçeklerden çekinmesinden ziyade, Ethem'e yönelik hasmane yaklaşımından kaynaklandığını iddia etmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına yakın bir dönemde dünyada ve bölgede birçok sorun varken Ankara'nın istihbarat, dış işleri ve ilgili diğer birimleri seferber ederek bir "hainin" anılarının basılmasını engellemeye çalışması hayli maliyetli ve zorlu bir politika olsa gerek. Yazarın muhtemelen onlarca devlet görevlisinin dönemin şartlarında seferber edildiği bir konuyu basitçe duygusal bir reflekse açıklamaya çalışması pek ikna edici değildir. Kazım Karabekir gibi, milli mücadelede liderlik yapmış kişilerin hatıratlarının gördüğü muamelede de görüleceği üzere, Ankara milli mücadele dönemi anlatısını tekeli bir şekilde kendi versiyonu üzerinden sürdürmeye çalışmakta, onunla çelişen ve onun sorgulanmasına neden olabilecek diğer versiyonları ya imha ettirmekte ya da daha basılmadan müdahale etmektedir (s. 431).

Aynı bölümde yazar sürekli olarak Ethem ve ağabeyi Reşid'i İngiltere'nin oyuncağı olmakla suçlamasına rağmen; Reşid'in Ürdün Kralı Abdullah'a yazdığı mektubunda siyasi mülteci oldukları için İngiltere tarafından kullanıldıklarını ve İngiltere'nin bunu maskeleyerek kendilerine her türlü zulmü yaptığını yazmaktadır. Fakat Halıcı, bu mektubu kitabında vermesine rağmen, Reşid'in İngiltere ile ilgili yazdıklarına herhangi bir yorum yapmamaktadır. İlginçtir ki Ethem ve Reşid'in, Ankara ve Mustafa Kemal karşıtı planlarında destek almak için görüştüğü İngiliz yetkililerle yaptığı görüşme ve yazışmaları ayrıntılı bir şekilde yorumlayan yazar, onların İngiliz devletini eleştirdikleri bu konuşmalarla ilgili herhangi bir yorumda bulunmamaktadır. Yapılan görüşmelerden ve Ürdün kralına yazılan mektuptan da anlaşıldığı üzere Ethem ve Reşid'in İngilizlere yönelik herhangi bir düşkünlüğü ve sempatisi söz konusu olmayıp, Ankara ve Mustafa

Kemal'e muhalefetlerinde herkesle işbirliği yapmaya açıktılar. Bu durum da Çerkes kardeşlerin Mustafa Kemal ile olan meselelerinin artık siyasi ve ideolojik bir meseleden çok şahsi bir intikam meselesine dönüştüğünü göstermektedir (s. 514).

Sonuç bölümünde, yazarın da belirttiği gibi, Ethem muhtemelen bağımsız birer Çerkes, Kürt ve Ermeni devleti yanlısı değildir. Onun hedefi milli mücadele döneminde yaşadıklarının intikamını almak, Mustafa Kemal ile hesaplaşmak, onu iktidardan düşürmek ve içinde halifelğin olacağı, Osmanlı ailesinin de rol alacağı, Kürtlerin kendi kimlikleriyle rahatça yaşayabilecekleri bir devlet kurulmasıdır. Bu amacı gerçekleştirmek için "Ethem her ne kadar Hoybuncuları güvenilmez, Yüzellilikleri işe yaramaz, Hürriyet ve İtilafçuları bencil, Mehmet Ali'yi (eski dahiliye nazırı) yalancı, hanedan üyelerini beceriksiz bulsa da bunlarla çalışmaktan çekinmemiş bunu koyunun olmadığı yerde keçi(ye) Abdurrahman Çelebi derler." (s. 521) diyerek amaca ulaşmak için bu gruplarla ittifak yapmanın yollarını aramıştır. Ethem'in Çerkesler nezdinde herhangi bir temsil durumu bulunmamasına rağmen, yazara göre Ethem'in iş birlikleri Türk-Çerkes, Türk-Kürt ayrımının tohumlarını güçlendirebilecek niteliktedir (s. 522).

Son olarak, Osman Selim Kocahanoğlu'nun kitaba yazdığı 14 sayfalık takdim yazısına da değinmek gerekirse; Kocahanoğlu'nun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes varlığı hakkındaki çok da derin olmayan bilgisi onu maalesef genellemeler yapmaktan alıkoymamıştır. Bu durumun örneklerinden biri Çerkesler gibi aslında birçok farklı gruptan oluşan, aralarında yerel çekişmeler, boy, aile gibi geleneksel değerler üzerinden kendi içlerinde de mücadele halinde bulunan bir etnik grubu topyekûn halde hareket ediyor görmesidir. Kocahanoğlu'na göre Çerkesler belirli liderlerin (Rauf Orbay, Çerkes Ethem gibi) etrafında kümeleşen insan topluluklarıdır. Halbuki burada yapılması gereken hangi bölgedeki Çerkeslerden (Kuzeybatı Anadolu/Adapazarı-Düzce, Güney Marmara/Gönen-Manyas-Karacabey, Uzunyayla/Sivas-Kayseri bölgeleri) ve hangi boylardan (Ubıh, Şapsığ, Abzeh, Kabardey) bahsedildiğinin detaylı bir şekilde açıklanmasıdır. Ancak muhtemelen bu konular hakkında detaylı bir bilgiye sahip olmadığı için yüzeysel genellemeler yapmakla yetinmektedir. Ayrıca Kocahanoğlu Çerkesleri çelişkili bir şekilde hem Wilson prensiplerinden etkilenen ve milliyetçilik duyguları yoğunlaşan hem de Enver Paşa'yla beraber Turancılık hülyalarına kapılan bir grup olduğunu savunmaktadır (ss. xviii-xix). Kocahanoğlu'nun yazdığı giriş yazısı akademik bir kitaba yakışmayacak şekilde; önyargı ve genellemelerle dolu bir yazı olmaktan öteye geçememiştir.